ԳՐԱՀՐԱՏԱՐԱԿՉՈՒԹՅՈՒՆԸ ՇՈՒՇԻՈՒՄ ՈՐՊԵՍ ՄՇԱԿՈՒԹԱՅԻՆ-ԲԱՐԵԳՈՐԾԱԿԱՆ ԶԱՐԹՈՆՔԻ ԱՊԱՑՈՒՅՑ 19-ՐԴ ԴԱՐԻ ԵՐԿՐՈՐԴ ԿԵՍԻՆ – 20 -ՐԴ ԴԱՐԻ ՍԿԶԲԻՆ*

Վրեժ Հարությունյան

Բանալի բառեր՝ Շուշի, գրահրատարակչություն, բարեգործություն, Բաղդասար միտրոպոլիտ, Սմբատ Դաղյան, Միրզաջան Մահտեսի Հակոբյան, Հայոց բարեգործական ընկերության Շուշիի տեղական վարչություն:

Արցախ աշխարհը և արցախցին հնուց հայտնի են եղել ու աչքի ընկել ոչ միայն հերոսական ոգով, հանուն ազատության պայքարի կորովով, այլև հոգևոր կյանքի, գրի ու գրականության հանդեպ տածած սիրով, կրթալուսավորչական և հրատարակչական ակտիվ գործունեությամբ: Այդ ամենի կենտրոնը մինչև խորհրդայնացումը եղել է Շուշին:

Անշուշտ, պետք է միանշանակ փաստել, որ Արցախում գրահրատարակչության և պարբերական մամուլի զարգացումը պայմանավորված էր Շուշիի՝ որ արդյունաբերական, արհեստագործական և առևտրական կենտրոն դառնալով, ընդ որում՝ երկրամասային մասշտաբի: Բնականաբար, տնտեսական ենթակառուցվածքների զարգացումը պետք է հանգեցներ մշակութային զարթոնքին, ինչն առավել մեծ թափ ստացավ ռուսական կայսրության կազմում ընդգրկվելուց հետո:

Այս ամենի արդյունքում՝ ժամանակի ընթացքում գրահրատարակչությունը դարձավ նաև շուշեցի բարեգործների ուշադրության և հոգածության առարկան: Միաժամանակ, գրահրատարակչությունը շուշեցիների համար նաև պատվի, հեղինակության և հայրենասիրության գործ էր, մանավանդ երբ հաշվի ենք առնում այն հանգամանքը, որ օրինակ Բաքվում առաջին գիրքը հրատարակվեց միայն 1872 թվականին: Այս տեսանկյունից միանգամայն օրինաչափ է Գ. Լևոնյանի այն իրավացի գնահատականը, ըստ որի՝ Թիֆլիսից հետո հայկական տպագրության գործում Անդրկովկասի քաղաքների մեջ ամենանշանակալից դերը խաղացել է հենց Շուշին: [1]

Շուշիում գրատպության հիմքը դրեց 1823 թվականից Արցախում գործունեություն ծավալած Բազելի Ավետարանական քարոզչական ընկերությունը[2] Ավգուստ Դիտրիխի ու Ֆելիցիա Զարեմբայի գլխավորությամբ՝ հիմնելով դպրոց և տպարան:

Ինչ խոսք, հասկանալիորեն, այս ընկերությունն առաջին հերթին և գերազանցապես կրոնա-քարոզչական նպատակներ էր հետապնդում: Այսուհանդերձ, այն նաև որոշակի լուսավորչական և բարեգործական գործունեությամբ նպաստեց Արցախում կրթական գործի զարգացմանը և գրատպության սկզբնավորմանը:

Վերոնշյալի առումով ուշագրավ է Լեոյի գնահատականը. «Շուշու մէջ Բազէլի միսիոնէրների գործը ոչ միայն տեղական նշանակութիւն ուներ, այլ եւ ընդհանրապէս հայկական, մասնավորապէս եւ կովկասեան: Լոկ կրօնական նպատակ ունեցող եւրոպացի բողոքականները տալիս էին հայ մատաղ սերնդին մի կրթութիւն, որ կրօնական լինելով հանդերձ՝ ներկայացնում էր դաստիարակչական շատ գեղեցիկ նորոյթ: Իսկապէս ժողովրդական դաստիարակութեան գործն էր սկսւում Ղարաբաղում եւ այս կողմից Շուշու

---

* Հոդվածն ընդունվել է 12.01.16:

Հոդվածը տպագրության է երաշխավորել ՄՄՀ պատմության ամբիոնը:

«Լէմսին շկօլը» (գերմանական դպրոցը) նման էր Թիֆլիսի Ներսիսեան դպրոցին, որի հիմնադիրը դրանից առաջ էր զգացել ժողովրդական կրթութեան ահագին խորհուրդը եւ բաց էր արել դպրոցը հասարակութեան բոլոր խաւերի առջև»[3]:

Անշուշտ, հեռանկարային առումով կրթականից առավել նշանակալից երևույթ էր Շուշիում 1827 թ. առաջին տպարանի ստեղծումը, որը Արևելյան Հայաստանում երկրորդն էր Էջմիածնից (1771թ.), իսկ ամբողջ Անդրկովկասում երրորդը՝ Թիֆլիսից (1823թ.) հետո[4]:

1837թ. բազելցի միսիոներները Ցարական իշխանությունների և հայ հոգևորականների պահանջի արդյունքում, վաճառելով իրենց հաստատությունները՝ հեռացան Շուշիից: Ղարաբաղի թեմի նորանշանակ առաջնորդ և թեմի կոնսիստորիայի նախագահ Բաղդասար միտրոպոլիտ Հասան-Ջալալյանն իր միջոցներով գնեց նրանց տպարանը և մինչ մահ Շուշիում տպագրական-բարեգործական ասպարեզը գերազանցապես պայմանավորված էր այս անվանի եկեղեցական-լուսավորչական գործչի անվան հետ:

Այս տպարանում 1837-1840թթ. հրատարակվեցին կրոնական, պատմագիտական, փիլիսոփայական, քերականական բովանդակության 11 միավոր գրքեր:

Բաղդասար Հասան-Ջալալյանի տպագրած առաջին գիրքը համարվում է Ջորջ Բայրոնի «Շիլիոնյան կալանավորը», որն անվանի բանաստեղծի պոեմի հայերենով առաջին հրատարակությունն է: Այս գրքույկի հրատարակման մասին հիշատակում է Լեոն. «Շուշու կոնսիստորիայի կազմած մի ցուցակից մենք հաճությամբ տեղեկանում ենք, որ Բաղդասար մետրոպոլտի տպարանի անդրանիկ պտուղը եկեղեցական գիրք էլ չէր, այլ «Շիլիոնեան կալանաւորը» տպուած 1837 թուականին, դարձեալ մետրոպոլտի թոյլտուութեամբ: Տարաբախտաբար մենք չունեինք այս տպագրութիւնը»[5]:

Բաղդասար միտրոպոլիտի խնդրանքով մոսկվաբնակ Հովհաննես Հովնանյանը մի ձեռք մամուլ և հայերեն տառեր նվիրեց տպարանին: Փաստորեն, գերազանցապես Ղարաբաղի թեմի առաջնորդի հայրենանվեր և բարեգործական (գրքերը նա հիմնականում տպագրում էր իր միջոցների հաշվին) ջանքերի շնորհիվ Շուշիում գրատպության գործը դրվեց առավել բարձր տեխնիկական հիմքերի վրա, էապես բարեփոխվեց գրքերի բովանդակային ուղղվածությունը:

Շուշիում 1854թ. կրոնական բովանդակությամբ երկու գիրք հրատարակվեց «Մինաս Տարոլիճյանց» տպարանում, որոնցից «Ժամագիրք Հայաստանեայց Սուրբ եկեղեցւոյ» գիրքը տպվեց շուշեցի բարեգործ Մ. Հ. Պապյանցի ծախսերով[6]:

Բաղդասար միտրոպոլիտի մահից հետո նրա տպարանը տնօրինող նոր առաջնորդ Գևորգ եպիսկոպոս Վեհապետյանը հարուստներից առանձնակի գումար չկարողացավ ստանալ, և տպարանը վերանվանվեց «Տպարան Սրբոյ Էջմիածնի» ու դարձավ Ս. Էջմիածնի Սինոդի սեփականությունը, ինչը պայմանավորված էր նաև դեռևս Բաղդասար միտրոպոլիտի հայրենանվեր առաջնորդի օրոք թեմի ձևավորված անկախությունը հսկելու ձգտումով: Այս տպարանում հրատարակվեցին կրոնական և քերականական ուղղվածության երեք գիրք: Իսկ երբ Ս. Էջմիածնի Սինոդը հրաժարվեց հոգալ և ֆինանսավորել տպարանի գործունեությունը, այն գնեց շուշեցի բարեգործ Հովհաննես Հովնանյանը, ով, սակայն, իր անվամբ հրատարկեց ընդամենը մեկ գիրք[7]:

Շուշիում գրահրատարակության գործի բարգավաճումը 1864-1902թթ. սերտորեն պայմանավորված էր «Հայոց հոգևոր տեսչություն» տպարանով[8], որտեղ տպագրվեցին 41 գիրք: Առաջին իսկ հրատարակությամբ նոր տպարանը լուրջ հայտով հանդես եկավ՝ ի դեմս անվանի պատմաբան Կարապետ Եզյանի աշխատության:

40 տարվա ընթացքում հրատարակվեցին կրթական, գրական, կրոնական, քերականական, ուսուցողական, թարգմանական ուղղվածության գրքեր, Կովկասի Հայոց բա-

րեգործական ընկերութեան Շուշիի գրադարանի գրացուցակներ[9], բարեգործության մասին[10], հրապարակախոս Կոստանտին Մելիք-Շահնազարյանի (Տմբլաչի Խաչան) գրքերը[11], հայագետ Մանուկ Աբեղյանի առաջին աշխատությունը[12]:

Առանձնակի հարկ ենք համարում հիշատակել շուշեցի անվանի հայագետ Լեոյի պարագան, ով իր գրական-հրատարակչական գործունեությունն սկսել էր հենց այս տպարանում որպես սրբագրիչ, և իր բազմաթիվ գրքերը[13] տպագրվեցին այդտեղ, որոնցից մեկի հրատարակությունը հովանավորել էր շուշեցի բարեգործ Սմբատ Դաղյանը: Մի շարք գրքեր տպագրվեցին շուշեցի բարեգործներ Ավետիք Պապյանցի և Հովսեփ Տեր-Մինասյանի հովանավորությամբ:

Շուշիում գրահրատարակչության գործը թեմատիկ-բովանդակային որակական ավելի բարձր մակարդակի հասցրեց հայտնի հրատարակիչ-բարեգործ Միրզաջան Մահտեսի Հակոբյանցը, ով իր տան կից մասնաշենքում որդիների հետ հիմնեց տպարան[14], որտեղ 1879-1900թթ. հրատարակվեց 50 միավոր գիրք, ինչը էական թիվ էր անգամ ամբողջ Անդրկովկասի հայկական տպագրության համապատկերում, մանավանդ եթե նկատի առնենք այն կարևոր հանգամանքը, որ այդ ընդհանուր քանակում աշխարհիկ ուղղվածության գրականությունը գերակշռում էր: Առաջին իսկ հրատարակություններով տպարանը գիտական և գրական լուրջ հայտ ներկայացրեց Զոն Դրեպերի պատմագիտական աշխատությամբ և Ալֆոնս Դոդեի երկերով:

Մի շարք գրքեր տպագրվեցին շուշեցի բարեգործներ Տիգրան Նազարյանի, Ս. Հախումյանցի, Զ. Սարգսյանի, Ավագ Մահտեսի Հակոբյանցի հովանավորությամբ:

Այս տպարանը 1901-1904թթ. «Եղիսաբեթ Մ. Մահտեսի Հակոբյանց» անվանափոխմամբ հրատարակեց չորս գիրք, որոնցից առանձնակի հիշատակության արժանի է Ն. Մելիք-Թանգյանի հիմնարար աշխատության Ա. գրքի տպագրումը[15]:

«Միրզաջան Մահտեսի Հակոբյանց» տպարանը այրվեց 1905թ. հայ-թաթարական կռիվների ժամանակ թաթար խաժամուժի կողմից:

«Բ. Տեր-Սահակյանց» տպարանը 1901-1917թթ. դերակատարություն է ունեցել Շուշիի մշակութային զարթոնքում, և հրատարակել կրոնական, կրթական, գրական, բնագիտական թեմայով 19 միավոր գիրք, որոնցից առանձնակի հիշատակության արժանի է Ն. Մելիք-Թանգյանի հիմնարար աշխատության Բ. գրքի տպագրումը[16]:

«Մելքում Բաբաջանյան» տպարանը ևս 1910-1919թթ. որոշ դերակատարություն է ունեցել Շուշիի մշակութային զարթոնքում, և հրատարակել է գրական, ազգագրական, կրոնական, տնտեսական[17], քաղաքական բովանդակության 13 միավոր գիրք:

1890 թվականից սկսած գրահրատարակչության ոլորտում սկսում է ակտիվանալ Հայոց բարեգործական ընկերությունը՝ Շուշիի տեղական վարչության միջոցով որոշելով հրատարակվելիք գրքերի թեման և նպատակ հետապնդելով տպագրել ժողովրդական զանգվածների համար նախատեսված օգտակար գրքեր: Ժամանակի մամուլն արժանիորեն գնահատեց շուշեցիների բարեգործական նախաձեռնությունը. «Շուշիի տեղական վարչութեան ձեռնարկած գործը համակրելի գործ է և խրախուսանքի արժանի, մեր հասարակ ժողովուրդը զուրկ է բոլորովին որևէ մտաւոր սնունդից: Հենց այդ պատճառով ժողովրդական գիրք հրատարակելը մի վերին աստիճանի լուրջ գործ է, որին պէտք է ձեռնարկել որոշ ծրագրով և պատրաստմամբ: Ժողովրդական գիրքը նպատակ պիտի ունենայ հասարակ դասի, ամբոխի մտաւոր հորիզոնը լայնացնել, բարոյական ձգտումներ առաջ բերել նորա մէջ, ներշնչել նորա գիտակցութեան և ինքնուրոյնութեան զգացմունք, տգիտութիւնը և նորա հետևանք զանազան թիւր գաղափարները, սնոտիապաշտութիւնները, որոնք կարելի է ցրել, գիտութեան էական ճշմարտութիւնները պարզ լեզվով ավանդելով նորան, և ի վերջոյ գրգռել սէր, ձգտում դէպի ընթերցանութիւնը»[18]:

Հայոց բարեգործական ընկերության Շուշիի տեղական վարչության ծրագրում առավել ուշադրություն էր դարձվում հենց իրական կյանքի հետ կապված ինքնուրույն և թարգմանական, գիտահանրամատչելի գրքերի հրատարակմանը, սակայն ցարական իշխանությունների ճնշման արդյունքում իրականացավ ծրագրի միայն մի մասը[19]:

Շուշիում գրահրատարակչական գործի զարգացման գործում մեծ ավանդ ունեն Տիգրան Նազարյանը, Համբարձում Առաքելյանը, Լեոն, Սեդրակ Մանդինյանը, Գրիգոր Տեր-Ղազարյանը, Հովհաննես Տեր-Գրիգորյանը, Առաքել Բահաթրյանը, Սոֆյա Առաքելյանը[20]: 1879թ. Շուշիում անվանի մտավորական Տիգրան Նազարյանը հիմնեց հրատարակչական գրասենյակ բարեգործական նպատակով, չունևոր խավերի համար հասանելի գներով գրքերի տպագրությամբ[21]: Նա հրատարակել է Ն. Տեր-Ավետիքյանի «Քնար խոսնակը», թարգմանությամբ լույս ընծայել Հ. Սենկեւիչի «Պոզնանի ուսուցչի օրագրից» պատմվածքը, որը, ի դեպ, լեհ նշանավոր գրողի հայերեն առաջին գրքույկն էր, Ալ. Դոդեի նովելները: Ցավոք, հայրենի Շուշիում նրա արգասավոր գործունեությունը կարճ տևեց և նա օբյեկտիվ պատճառներով ճարահատյալ տեղափոխվեց Թիֆլիս, որտեղ հիմնադրեց «Աղբյուր» և «Տարազ» հանդեսները:

Համբարձում Առաքելյանը 1881թ. Շուշիում հիմնեց Կովկասի հայոց բարեգործական ընկերության առաջին գավառական մասնաճյուղը՝ մինչև Թիֆլիս տեղափոխվելը նախագահելով: Անդրադառնալով Շուշիում հրատարակչական գործի վիճակին՝ Տիգրան Նազարյանը իրավացիորեն նշել է, որ «Տպագրության արհեստը Շուշիում լավ է դրված: Այստեղ կան երկու հարուստ տպարաններ, որոնց մեջ գործում են արագատիպ մեքենաներ: Կովկասում Շուշին Թիֆլիսից հետո առաջին տեղն է բռնում հայերեն գրքերի հրատարակության գործում, և այդ կողմից նա առաջ է անցել այնպիսի մեծ ու հայաշատ քաղաքից, որպիսին Բաքուն է» [22]:

Ընդհանուր առմամբ 1850-1920թթ. Շուշիի 9 տպարաններում հրատարակվել է 138 միավոր գիրք՝ ըստ տպարանների հետևյալ վիճակագրությամբ. «Մինաս Տարոլիճյանց» - 2, «Սուրբ Էջմիածին» – 3, «Հայոց հոգևոր տեսչություն» – 43, «Հ. Ս. Հովնանյանց» – 1, «Միրզաջան Մահտեսի Հակոբյանց» – 50, «Միքայել Հովսեփյանց» – 1, «Եղիսաբեթ Մ. Մ. Հակոբյանց» – 4, «Բ. Տեր-Սահակյանց» – 19, «Մելքում Բաբաջանյան» – 13:

Այսպիսով՝ Շուշիի համակողմանի սոցիալ-տնտեսական զարգացումը, մշակութային-լուսավորչական զարթոնքը և բարեգործության վերելքը պայմանավորեց գրահրատարակչության զարգացումը:

Շուշիում գրքի և պարբերական մամուլի հրատարակչական գործի պատմագիտական ուսումնասիրությունը հնարավորություն է ընձեռում հավուր պատշաճի արժևորելու և ներկայացնելու Անդրկովկասում մշակութային կարևորագույն կենտրոններից մեկը եղած Շուշիի վճռորոշ դերակատարությունը: Լինելով արդյունաբերական-առևտրական խոշորագույն կենտրոններից մեկը՝ անտարակույս, Շուշին զբաղեցրել է նաև արևելահայության հոգևոր-մշակութային ու հասարակական-քաղաքական առաջատարի դիրք, ինչը մեծապես պայմանավորված էր նաև գրատպության ասպարեզում շուշեցի բարեգործների հայրենանվեր գործունեությամբ:

ՇԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. Լևոնյան Գ., Հայ գիրքը և տպագրության արվեստը: Եր., 1958, էջ 227:
2. Տե՛ս Ղանալանյան Տ., Հայ ավետարանականների գործունեությունը Արցախում, «Գլոբուս», 2012, թ. 2:
3. Լէօ, Պատմութիւն Ղարաբաղի թեմական հոգևոր դպրոցի (1838-1913): Թիֆլիս, 1914, էջ 89-90:
4. Ի դեպ, ուշագրավ է Ռուսական կայսրության տարածքում հայկական տպարանների ստեղծման հետևյալ ժամանակագրությունը՝ Պետերբուրգ (1781թ.), Նոր Նախիջևան (1789թ.), Աստրախան (1796թ.), Թիֆլիս (1823թ.), Մոսկվա (1829թ.), Շամախի (1856թ.), Թեոդոսիա (1859թ.), Բաքու (1872թ.), Գանձակ (1874թ.), Երևան (1876թ.), Ալեքսանդրապոլ (1876թ.), Ախալցխա (1888թ.), Նոր Բայազետ (1890թ.):
5. Լէօ, Պատմութիւն Ղարաբաղի թեմական հոգևոր դպրոցի (1838-1913), Թիֆլիս, 1914, էջ 124:
6. Տե՛ս Ժամագիրք Հայաստանեայց Սուրբ եկեղեցւոյ: Շուշի, 1854:
7. Տե՛ս Աւետարան տեառն մերոյ Յիսուսի Քրիստոսի: Շուշի, 1870:
8. Տե՛ս Ավագյան Ս., Նյութեր Ղարաբաղի նախասովետական շրջանի մամուլի պատմությունից, Եր., 1969, էջ 16-19:
9. Տե՛ս Գրացուցակ Կովկասի Հայոց բարեգործական ընկերութեան Շուշու գրադարանի: Շուշի, 1891, 1894:
10. Տե՛ս Բարերարութիւնն այսպէս պետք է եւ Ձոն Տէններ: Շուշի, 1886:
11. Տե՛ս Մելիք-Շահնազարեան Կ., Ծխախոտը եւ իւր վնասները: Շուշի, 1888; Փշրանք: Շուշի, 1888; Ոգելից ըմպելիքների վնասակարութիւնը: Շուշի, 1889:
12. Տե՛ս Աբեղեան Մ., Նմուշներ: Շուշի, 1888:
13. Տե՛ս Լէօ, Վէպ թէ պատմութիւն: Շուշի, 1887; Ծայրեր: Շուշի, 1888; Կոյրի աղջիկը: Շուշի, 1888; Վահան Մամիկոնեան: Շուշի, 1888; Իմ յիշատակարանը: Շուշի, 1890; Սպանուած հայրը: Շուշի, 1891; Թաթախման գիշերը: Շուշի, 1892:
14. Մանրամասն տե՛ս Ավագյան Ս. Դ., նշվ. աշխ., էջ 33-37:
15. Տե՛ս Մելիք-Թանգեան Ն., Հայոց եկեղեցական իրաւունքը: Ա գիրք: Շուշի, 1903:
16. Տե՛ս Մելիք-Թանգեան Ն. Վ., Հայոց եկեղեցական իրաւունքը: Բ գիրք: Շուշի, 1905:
17. Տե՛ս «Շուշի-Գանձակ ճանապարհի համառօտ հաշիւ: Յուլիսի 7-ից 1906 թ. մինչեւ մայիսի 20-ը 1910 թ. Շուշի, 25-ին մայիսի 1910»: Շուշի, 1910:
18. Տե՛ս «Մշակ», Թիֆլիս, 1887, օգոստոսի 20:
19. Մանրամասն տե՛ս Ավագյան Ս. Դ., Ղարաբաղի մամուլի պատմություն (1828-1920թթ.), Եր., 1989, էջ 115-132:
20. Մանրամասն տե՛ս Ավագյան Ս. Դ., նշվ. աշխ., էջ 103-114:
21. Տե՛ս «Մշակ», Թիֆլիս, 1881, ապրիլի 22:
22. Տե՛ս «Տարազ», Թիֆլիս, 1891, թ. 22, էջ 319:

ԱՄՓՈՓԱԳԻՐ

Գրահրատարակչությունը Շուշիում որպես մշակութային-բարեգործական զարթոնքի ապացույց 19-րդ դարի երկրորդ կեսին – 20 -րդ դարի սկզբին

Վրեժ Հարությունյան

19-րդ դարի երկրորդ կեսին Շուշիում վերելք ապրեց գրահրատարակչությունը և կարճ ժամանակահատվածում Շուշին սկսեց մեծ դերակատարություն ունենալ ամբողջ Անդրկովկասում: Բացվեցին տպարաններ, սկսեցին հրատարակվել բազմաթիվ գրքեր, թերթեր, ամսագրեր: Այդ ամենը տեղի էին ունենում հիմնականում բարերարների և բարեգործական կազմակերպությունների նվիրատվությունների միջոցներով: Շուշիում գրատպությունը նման ձեռքբերումների հասավ Բաղդասար միտրոպոլիտի, Տիգրան Նազարյանի, Սիմեոն Հախումյանցի, Համբարձում Առաքելյանի և ուրիշների ջանքերի ու կատարած բարեգործությունների շնորհիվ:

РЕЗЮМЕ

Издательство как яркий пример культурно-благотворительного развития в городе Шуши (второй половины девятнадцатого века - начала двадцатого века).

Вреж Арутюнян

Ключевые слова: *Шуши, издательство, благотворительность, митрополит Багдасар, Смбат Дадьян, Акопян Мирзаджан Магтесович, Шушинское местное управление армянской благотворительной организации.*

Во второй половине девятнадцатого века стало развиваться издательство в городе Шуши, благодаря чему город Шуши стал играть большую роль во всем Закавказье. Открыли типографии, стали издавать большое количество книг, выпускать газеты и журналы. Все это осуществлялось в основном при помощи благотворительных организаций и спонсоров. Издательство в городе Шуши достигло своего успеха благодаря таким именам, как митрополит Багдасар, Тигран Назарян, Семен Ахумянц, Амбарцум Аракелян и другие.

SUMMARY

Publication of books in Shush like a cultural charity proof in the middle of the XIX century and in the first part of XX century.

Vrezh Harutyunyan

Keywords: *Shushi's publication of books, Baghdasar metropolitan, Mirzajan Mahtes Hakobyan, Shushi's local counsil, Armenian charity organization.*

In the second part of the XIX century a publication of books in Shoushi was risen up, and in a short period of time it spread all over the Transcaucasia. Typographies were opened and lots of books, newspapers and articles were published. The whole plan was realised due to sponsors and charity organizations. Publishing houses in Shoushi achieved success due to such names as Baghdasar Mitropolit, Tigran Nazaryan, Armen Hakhumyan, Hambardzum Arakelyan.